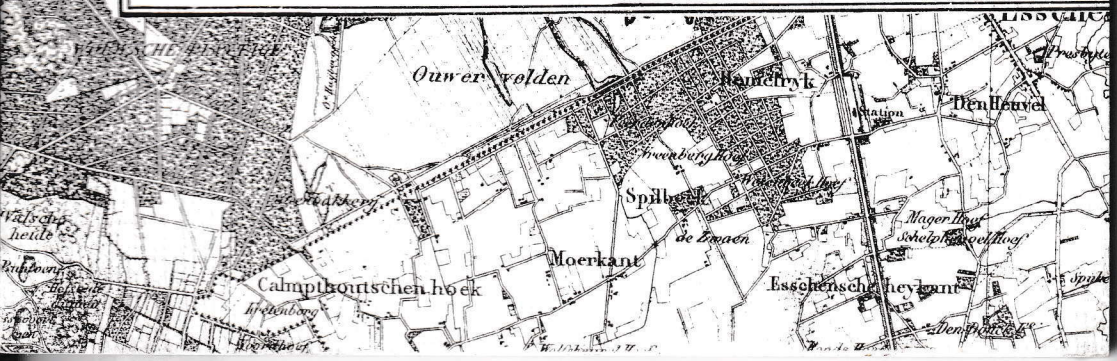

2 - '90

De herbouw van de St. Lambertuskerk (4)

In de eerste drie afleveringen 1) zijn hoofdzakelijk de restauratie van het priesterkoor en het transept beschreven. Met alle voorvallen met het ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen en de perikelen die zich bij de start voorgedaan hebben en de leveranties van het natuursteen, kom ik nu toe aan het bespreken van de torens. In die laatste zin zit geen schrijffout, al heeft de kerk uiteraard maar één grote toren gekregen. Maar beide plannen voor een totaal verschillende toren hebben een even belangrijke rol gespeeld in het programma van uitvoering. De oude vieringtoren van vóór de verwoesting was een constructie met spits, die vanaf de nok van het dak van het middenschip scherp opliep tot een hoogte van 11 meter. De angelusklok was er in opgehangen. 2)

De beslissing hoe de nieuwe vieringtoren er uit zou komen te zien hing vooral af van het gebruiksprogramma. Vast stond dat de subsidiëring van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting afkomstig zou zijn. 3) En dat zou de zaak er niet bepaald eenvoudiger op maken. De financiële afwikkeling van het Ministerie van O.K.W. liep al in 1948 zo moeizaam, dat burgemeester Hoebens zelfs aandrang op een persoonlijk onderhoud met minister Gielen. Hij schroomde niet om een audiëntie ten huize van de minister, die in Roosendaal woonde, voor te stellen. 4) De heer Gielen is daar kennelijk toch niet op ingegaan, al nam hij wel de moeite om een persoonlijk schrijven aan de zaak te wijden. 5) De problemen van het uitbetalen werden volgens excellentie veroorzaakt door de trage verzending van de declaraties door het kerkbestuur. 6) Doch Hoebens wijst er dan fijntjes op, dat de zaak toch iets anders in elkaar steekt en dat de schuldige gezocht moet worden bij

ST. LAMBERTUSKERK

NOORD GEVEL.

De noordgevel van de St. Lambertuskerk. Vergelijk deze tekening met die van de oude toestand opgenomen in "Woide....die Wouda" op pag. 342. (tek. A. v. Woerkom).

Een foto van het glas-in-lood raam dat vroeger in de woning van dhr. van Woerkom aan de Markt nr. 8 zat (thans kapper v.d. Broek). Het ontwerp en de uitvoering zijn van Wim van Woerkom. Het bovenstuk van de toren is in een groene kleur uitgevoerd, omdat dit deel misschien nooit herbouwd zou worden. De gunstige beslissing vanuit Den Haag kwam nadat het raam geplaatst was. (foto: A. v. Woerkom).

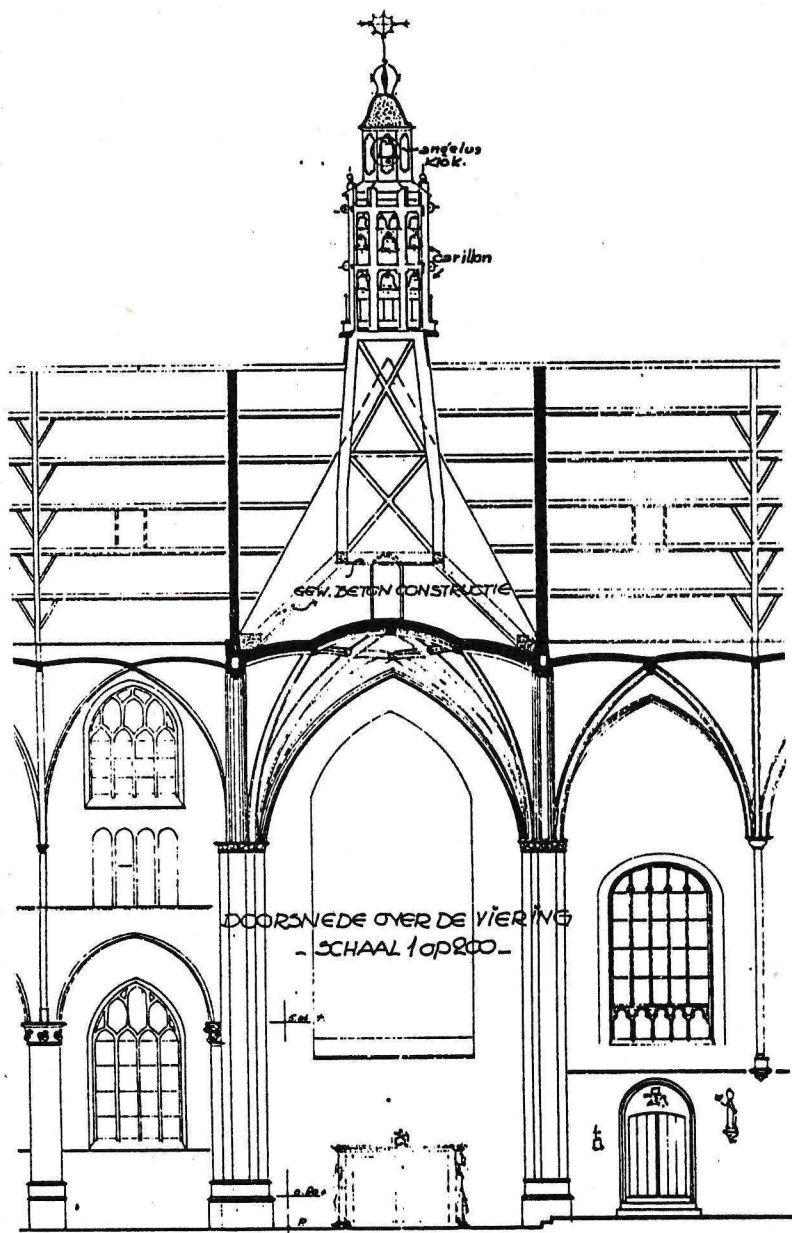
de Dienst Monumentenzorg die toen nog in Den Haag was gevestigd. 7) Pastoor Wolters en de andere betrokkenen zullen dan ook met lood in de schoenen en een bezwaard gemoed gepoogd hebben om weer een ander ministerie bij de herbouw van de kerk te betrekken.

VERBOD.

Een eerste brief over een gesprek met het ministerie van W.en V. is gedateerd op 10 november 1950. 8) De pastoor schetst hierin de gang van zaken rondom de plannen van de herbouw van de toren. Dan wordt al snel duidelijk dat het hier om een gecompliceerde aangelegenheid gaat. Eerdere toezeggingen werden - om financiële redenen - weer ingetrokken. Wolters bepleit - heel slim! - dat de herbouw van de toren het beste kan aansluiten bij de herbouw van middenschip en priesterkoor, omdat dat goedkoper zou zijn. Bij stagnatie zou immers een tijdelijke afdichting op de toren gemaakt moeten worden, die later weer moet worden gesloopt. Kennelijk is hij er van overtuigd, dat de toren in zijn geheel herbouwd zou worden. Hij vraagt dan ook om rijksgoedkeuring voor de bovenbouw. Maar daarmee was hij toch wel iets te optimistisch. Daarbij moeten we bedenken dat het beleid toen was, dat bouwmaterialen en bouwvaklieden allereerst ingezet werden voor het landsherstel voor bouw van woningen en bedrijfspanden. Om die reden was er zelfs een algemeen "torenbouwverbod" afgekondigd. Het zou dus een utopie zijn om te rekenen op enkele miljoenen stenen en de toewijzing van bouwvakkers om de toren te herbouwen.

BETON.

Er werden dan ook plannen ontworpen om een vieringtoren te realiseren. Daartoe moest aan het boven eind van de vier kilgoten boven de viering een groot vlak aangebracht worden. Op dat vlak zou dan aan elke kant een cijferring kunnen komen. De afmeting van die cijferringen moest zó zijn, dat ze in betere tijden naar de nieuwe toren konden worden overgebracht. Met die gegevens was de basismaat van de vieringtoren vastgesteld. 9) Het volgende was de maat van

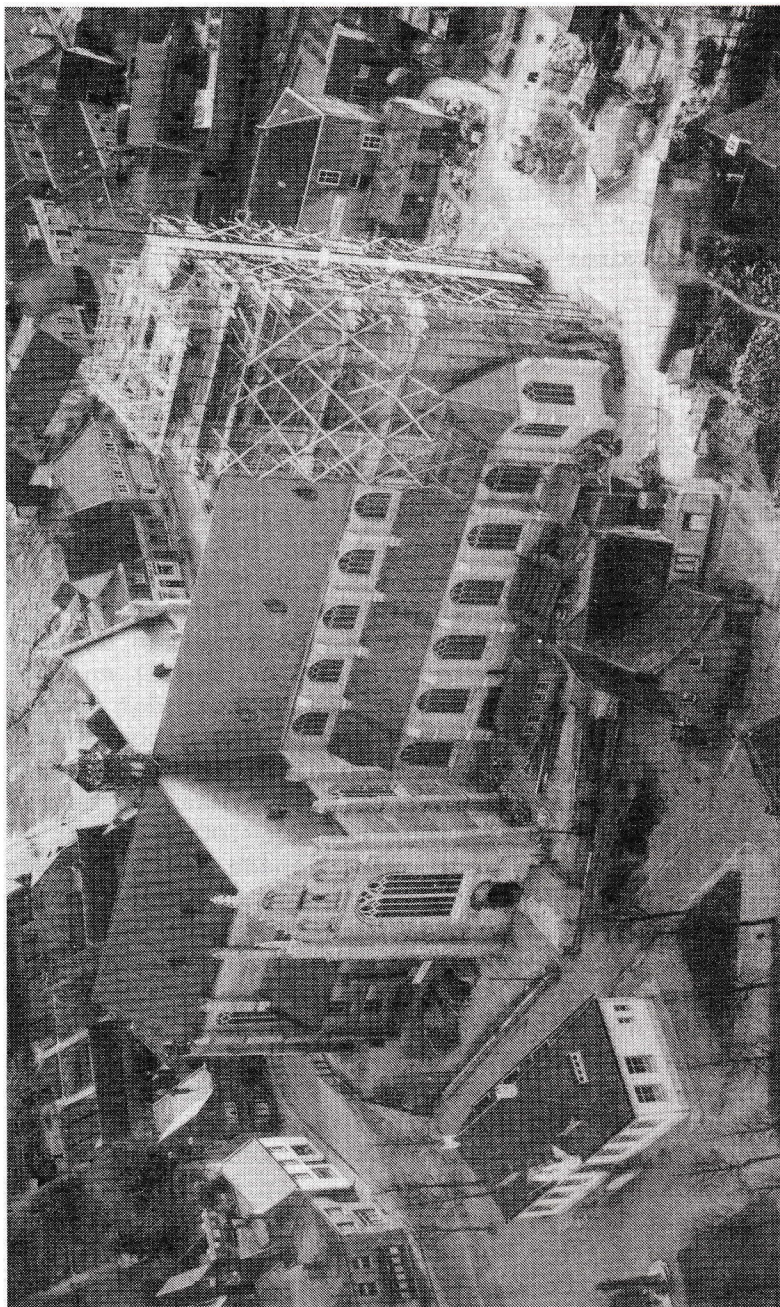

De bijzondere zware betonconstructie dragend op de vieringkolommen is berekend op een carillon, angelusklok en mogelijk de oude grote klok.
(tek. A. v. Woerkom).

de enige, nog aanwezige bronzen klok uit de oude toren die mogelijk ook tijdelijk zou worden opgehangen. 10) Tevens werd voorzien in de mogelijkheid om een angelusklok en een carillon op te hangen. De zware betonconstructie boven de viering is er op berekend om het gewicht van dit alles te kunnen dragen. De ronde opening in het vieringgewelf, afgedekt met een voorstelling van het Lam Gods diende om alle benodigdheden op te kunnen takelen. Aanvankelijk lag het in de bedoeling om de buitenbekleding van het torentje in plaatkoper uit te voeren. Ook daarvoor was het benodigde materiaal heel moeilijk verkrijgbaar en zoals later bleek, ook te kostbaar. De kosten konden niet op de begroting van Monumentenzorg voorkomen, noch op die van Wederopbouw. Nu zijn alleen de sierborden van plaatkoper gemaakt door Adr. Timmermans. 11) De overige bekleding van het torentje is in lood uitgevoerd.

WEIGERING.

In de eerste maanden van het jaar 1951 klimmen zowel pastoor Wolters als burgemeester Hoebens weer in de pen om bij het ministerie van Wederopbouw vergunning te krijgen voor het bouwen van de toren. 12) Inmiddels had minister Gielen het veld moeten ruimen voor minister In 't Veld. Deze liet in februari 1951 weten geen vergunning te kunnen afgeven voor het herbouwen van de toren. Eigenlijk is het prachtig om te lezen in welke bochten de heren zich wringen om de minister gunstig te stemmen. Wolters' brief begint met de zin: "Mag ik Uwe excellentie eerbiedig verzoecken mij in gehoor te willen ontvangen op dag en uur, door U te bepalen", terwijl Hoebens als volgt aanheft: "Het is mij bekend dat Uw overdrukke ambtsbezigheden niet toelaten, dat U tot het aanhoren van individuele klachten tijd kunt vinden, tenzij in zeer bijzondere gevallen". Daarna meent Hoebens dat deze term van toepassing is op de situatie in Wouw en komt ter zake. Wolters zet uitvoerig uiteen, hoe in de voorafgaande periode beschikt is. Hij sleept er de Bisschop van Breda en de directeur van Wederopbouw uit Roosendaal bij (die hij fervente tegenstanders van torenbouw noemt) om zijn argumenten kracht bij te zetten. Hij schrijft mokkend, dat er van het ministerie

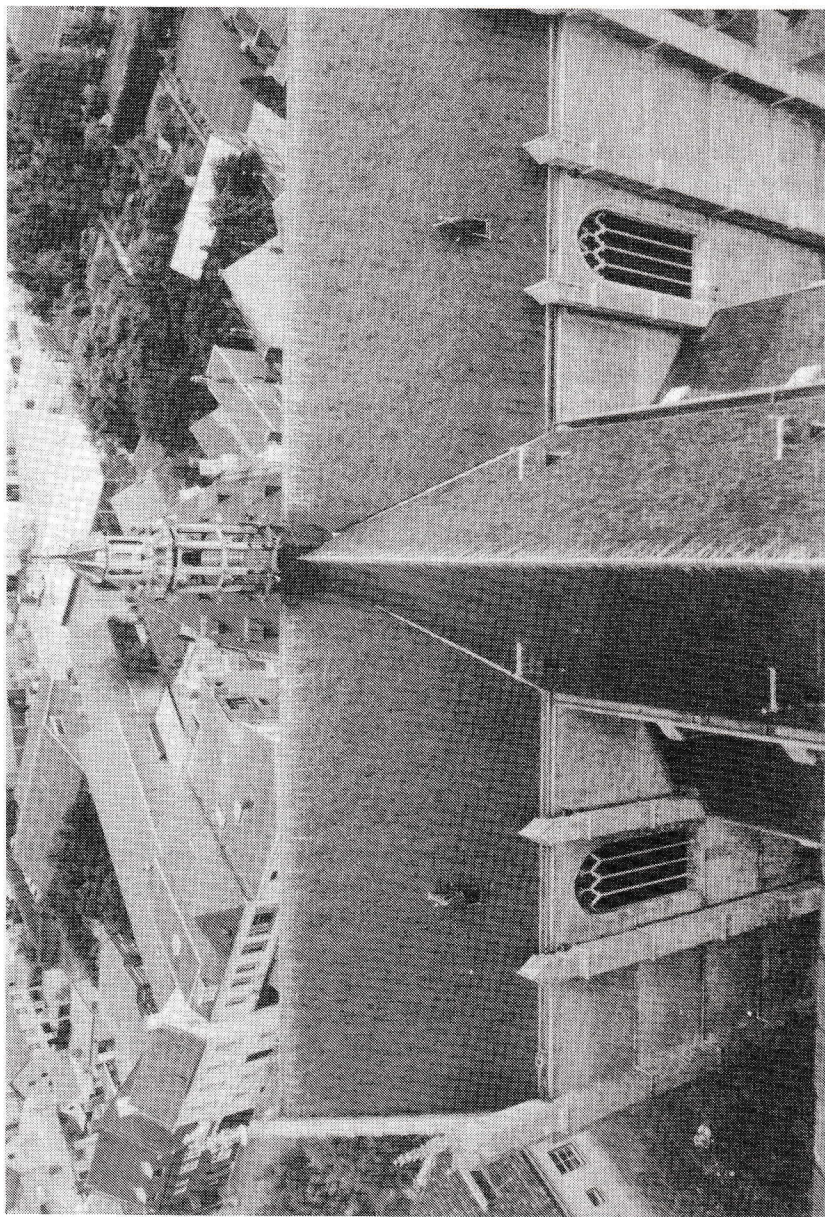

Een unieke luchtfoto van de Lambertuskerk te Wouwe op het moment dat de toren op hoogte was gebouwd zonder dat de spitsaanzet er was. Het lag aanvankelijk niet in de bedoeling om de toren zo ver af te bouwen.

niemand is komen kijken. En hij wijst er op dat er bij voortdurende stagnatie van een groot geldelijk nadeel sprake zal zijn. "De aannemer heeft zijn stellingen staan en kan zonder bezwaren de toren verder afbouwen gelijk met het schip. Moet hij deze stellingen afbreken en later opnieuw opbouwen (...) dan brengt dit natuurlijk zeer hoge kosten met zich mee. Intussen staat het Monument voor spot aan het Torenplein". Tenslotte verwijst hij naar een brief van O.K.W. waarin wordt gesproken van volledig herstel van het kerkgebouw.

GATEN.

De brief van Hoebens volgt op de weigering van de minister om de pastoor te ontvangen. Wolters is, volgens Hoebens, "zeer gegriefd temeer daar de afzegging telefonisch werd gedaan, zonder later een schriftelijke bevestiging". Hij dringt nogmaals op de audiëntie aan. Ook de commissaris der Koningin wordt uitvoerig op de hoogte gesteld 13) en Hoebens verzoekt hem om het ministerie "tot daden te nopen". Voorts maakt hij gewag van de herbouw van de torens van andere kerken (o.m. te Roermond en Venlo) en van de wens van de bisschop van Breda, mgr. Baeten, dat "indien in zijn dioceses slechts één toren mag worden gebouwd de Wouwsche kerk daarvoor in aanmerking dient te komen". Hij besluit met de opmerking dat het eigenlijk maar om het afbouwen van de toren gaat die ongeveer f 50.000,-- gaat kosten en dat hij vreest "voor grote schade aan het gewestelijk landschap" als de toren niet wordt afgebouwd. De minister blijft echter onverbiddelijk: hij moet zuinig zijn en hij acht de afbouw geen dringend noodzakelijke investering. 14) De pastoor, die uiteraard erg teleurgesteld is, geeft de moed nog niet op en slaat aan het rekenen om aan te tonen dat het met die investering wel meevalt. Hij becijfert hoeveel oude stenen van de torenrestanten afkomen en weet nog ruim 100.000 stenen van de afbraak van de K.M.A. te Breda te liggen. Daarnaast blijken er al materiaal aankopen gedaan te zijn met het oog op de afbouw. Volgens Wolters gaat het om nog 12 meter metselwerk tot de aanzet van de spits. Het verhaal gaat, dat hij tot de minister heeft gezegd: ik kom eigenlijk om een vergunning

Een opname vanuit de eerste verdieping in de toren gemaakt zodat we een ongewone kijk op de viering.
(foto: J. Schijven - gem. Wouw)

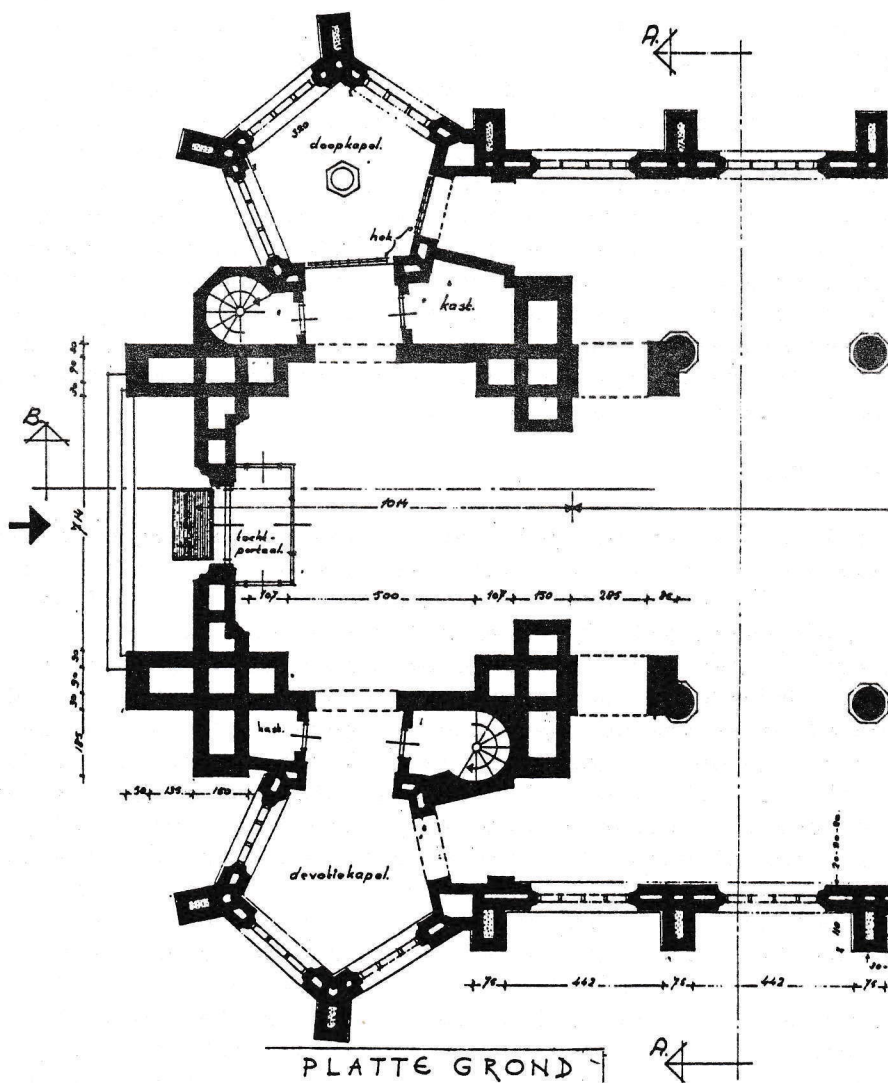
voor het bouwen van gaten! De pastoor doelt hier op de galmgaten die inderdaad in het deel onder de spitsaanzet aanwezig zijn.

ACTIE.

Op 17 mei 1951 ontvangt het kerkbestuur weer een brief van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. 15) Daarin staat dat het ministerie 75% bijdraagt in de herbouwkosten van het schip en van de toren met traptoren tot nokhoogte (21 meter) in het kader van de uitkeringen oorlogsschade. De minister heeft dus eindelijk toegegeven en alle moeite die zich getroost heeft, blijkt dus het gewenste resultaat te hebben opgeleverd. Het wordt nu tijd om ook enkele "sponsors" nog een laatste steentje te laten bijdragen. Vandaar dat in oktober burgemeester Hoebens een brief stuurt waarin hij om een financiële bijdrage vraagt om de afbouw van de toren mogelijk te maken. 16) Hij wijst op de karige rijkssubsidie en het uitblijven van provinciale steun. En deze actie heeft kennelijk succes, want in januari 1952 richt Hoebens zich tot de Wouwenaren met een soortgelijk verzoek, maar nu om de torenspits te financieren. 17) Ook hier klopt hij niet tevergeefs aan, want op 21 mei 1952 kan architect Siebers aan de Albouw te Breda opdracht geven om de torenspits te maken. 18)

STENEN.

Wat de grote toren zo interessant maakt, zijn de imposante maten ten opzichte van de rest van het kerkgebouw. Om daarvan enig idee te geven de volgende vergelijkingen: het torenmassief vóór de verwoesting was van ijsselsteentjes gemetseld, waarvan de muurdikte even breed was als de steunberen, dus $1\frac{1}{2}$ meter. Dat wil dus zeggen dat er 4 miljoen steentjes in verwerkt waren. Voor de opbouw van het gehele middenschip met zijbeuken, vanaf de viering tot de toren zijn 1,3 miljoen stenen gebruikt. Het zal duidelijk zijn dat er voor de herbouw van de toren nooit zoveel oude stenen verzameld konden worden. Vandaar dat we naar een andere constructie moesten zoeken. Een afbeelding hiervan treft U op de bladzijde hiernaast aan.

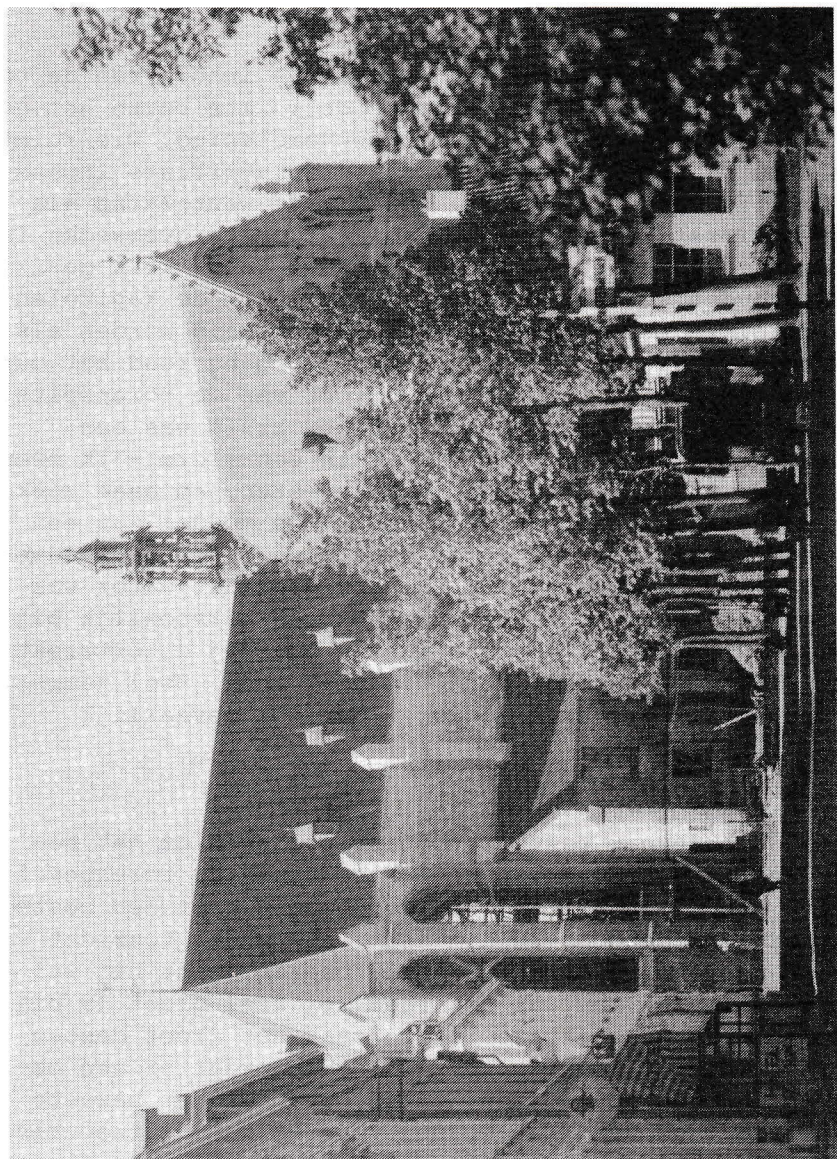

De in aanzien zeer zware muren en steunberen van de toren zijn in werkelijkheid een aaneenschakeling van holle ruimten. (tek. A. v. Woerkom).

De buitenwerkse maten van de toren zijn aangehouden, alleen de "zichtkanten" zijn in ijsselsteentjes opgemetseld en daarvoor waren er 1 miljoen nodig. Uit de sloop van de oude toren kwam ruim 25% bruikbare steen die schoongebikt moest worden, alvorens die kon worden verwerkt. Voor de niet zichtbare en de gestucadoorde muren werden ca. 57.000 nieuwe "Boomse" stenen gekocht die van een groter formaat zijn. Er is op deze manier dus een aanzienlijke hoeveelheid materiaal bespaard. Maar ook scheelde het nogal wat in de arbeidskosten. Dat was ook nodig, want anders was het werk nooit in de daarvoor geraamde tijd verwezenlijkt met het geringe aantal vakmensen dat beschikbaar was. Zo hadden we bijvoorbeeld géén torenkraan, stalen steigers, watertoevoer tot bovenaan. Vandaar dat we een lier gebruikten waarmee we een kruiwagen langs de steigerplanken omhoog trokken. Het steigerhout was van vers geschilde dennebomen die maximaal 2½ jaar dienst konden doen.

PERSENEEL.

U zult begrijpen dat deze methode veel tijd vergde; daarom hadden we naast 4 metselaars (waarvan er 2 vaklieden waren) ook nog 3 oppermannen nodig. Als een metselaar tijdens een 8-urige werkdag 1000 stenen zou verwerken, kwam daar zo-doende 7 uren loon voor de oppermannen bij. Naarmate het werk vorderde was de inzet van steigermakers steeds harder nodig. De aanvoerweg werd steeds langer. Bij het ophogen van de steigerlaag met 1.50 meter kon men weer ca. 53.000 stenen verwerken, wat voor de hele ploeg zo'n 2½ week werk betekende. Tegelijk moesten 40 profielen gesteld worden door timmerlieden. Daar kwamen daar nog de profielstenen voor de steunberen en de raamkanten bij. Deze stenen moesten met de hand gehakt worden. Voor de opbouw van het eerste deel van de toren - dus tot aan de bovenkant van het gewelf - waren gedurende een jaar 4 metselaars, 3 oppermannen, 1 lierman, 2 steigermakers, 2 steenhouders, 1 steenbikker en 1 uitvoerder nodig. Daarnaast nog 2 man voor de toelevering van natuursteen, beton voor de wenteltrappen en profielmateriaal en ikzelf voor het dagelijks toezicht en de controle van het materiaal. Tenslotte moeten we bedenken dat er maar ca. 200 werkbare dagen in een

Het heeft er lang naar uit gezien, dat de kerk van Wouw er zo zou blijven uitzien: met een klein torentje met daaronder het uurwerk. Dankzij inspanningen van velen is er toch nog een "echte" toren gebouwd.

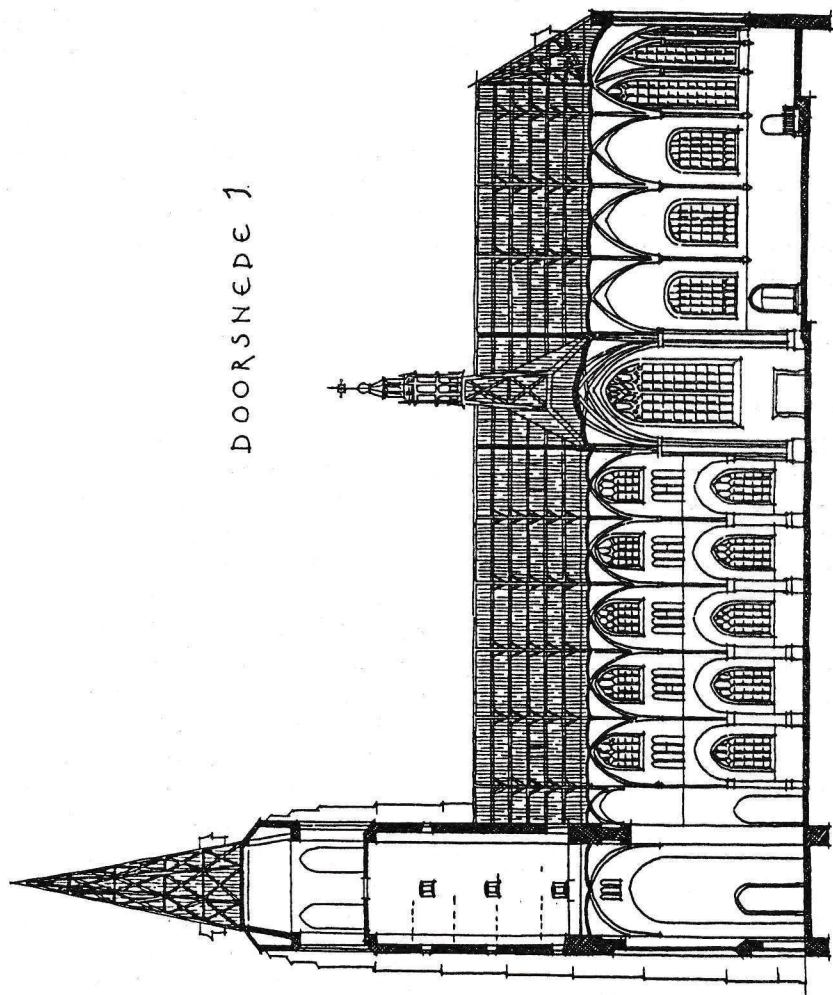
jaar zijn, want zon- en feestdagen en vakantiedagen vielen af, nog afgezien van vorstverlet en onwerkzaam weer.

PHOENIX.

Ook een aardig rekensommetje kan over de inhoud van de toren gemaakt worden. Dat wil zeggen de ruimte boven het gewelf tot de onderkant van de klokkenverdieping. Die ruimte is ca. 1150 m³ en daar zouden ook 5 driekamerflats inpassen met een lift in de steunbeer, waarbij de wenteltrap als noodtrap dienst kan doen. Nog een maat om te overwegen is het torenkruis met haan. Als deze samen in de kerk geplaatst zouden worden, reikten ze tot boven de kapitelen op de kolommen! De hoogte kan ook voorgesteld worden als 208 treden in de torentrap (tot op de omgang rond het uurwerk) en dan nog 20 treden tot de voet van de torenspits. De oorspronkelijke bekroning boven het kruis was een phoenix (wondervogel). Maar die is in een storm - ik meen in oktober 1952 - gaan vliegen. We moesten hem gaan zoeken en vonden hem een paar dagen later in de modder van een plas regenwater. Dat was op de plaats waar de steenhoudersloods had gestaan. We vonden hem pas toen dat water was weggetrokken. Pastoor Wolters heeft toen persoonlijk bij loodgieter Adr. Timmermans aangegeven hoe hij gekortwiekt moest worden. De pastoor vond hem niet mooi. Heel jammer, want de phoenix was echt mooier, maar ook gevaarlijk.

RAAM.

Al in 1938 ondernam pastoor Wolters pogingen om het beroemde Verrijzenisraam van Joep Nicolas in de torengewel te laten plaatsen. 19) Hij had vernomen dat er een bestemming voor werd gezocht in een kerk, die onder toezicht van Monumentenzorg werd gerestaureerd. Daarom dacht hij wel een kans te maken, al was het raam wel heel groot (9 bij 4 meter) en de beschikbare ruimte maar net groot genoeg (10 bij 4 meter). De directeur wilde, voordat er een beslissing genomen zou worden, eerst weten of het bewuste raam pasklaar gemaakt kon worden, zonder dat de traceringen verwijderd moesten worden. 20) Zelf twijfelt de directeur daar aan, gezien de afmetingen van het Verrijzenis-

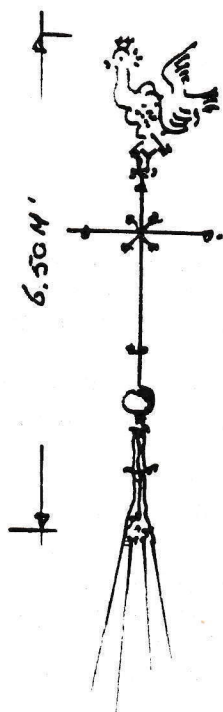
DOORSNEDE 1

De stippellijnen in de torenruimte geven de maat aan van een normale verdieping van een woning. De netto oppervlakte is 7 x 7 meter. Deze maat is voor een woonflat voldoende. (tek. A. v. Woerkom).

raam. Wolters ziet ook wel problemen rijzen als hij de gevraagde gegevens verstrekt. 21) Er zit namelijk een zware hoofdstijl die de transeptramen in twee stukken verdeeld en die kan niet komen te vervallen. Om het raam toch te plaatsen zou het dus ook verdeeld moeten worden en Nicolas zou voor de ontbrekende delen verwante voorstellingen moeten ontwerpen. Zoals te verwachten viel, was dat te veel gevraagd. Wouw krijgt het raam niet toegewezen en het wordt opgeslagen in Den Haag, waar het de oorlog maar ternauwernood overleeft. Wolters zet een nieuw offensief in als in 1947 de herbouw van het onderste torendeel op stapel staat. 22) Hij stelt voor om bij de herbouw rekening te houden met de afmetingen van het raam, zodat de eerdere bezwaren wegvallen. Hij besluit zijn brief met de zin: "wel geen gegadigde zal er taaier naar gedongen hebben dan ondergetekende".

SUCCES.

Bijna twee jaar later schrijft Wolters een brief aan de minister van O.K.W. 23) Hij zet uiteen hoe de onderhandelingen tot dan toe zijn verlopen. Dan blijkt ook, dat Joep Nicolas al destijds, dus in 1938, zeer ingenomen zou zijn geweest im het raam in Wouw te plaatsen. Weer gebeurt er een hele tijd niets. Pas op 30 september 1949 stuurt de Rijkscommissie voor Monumentenzorg aan de minister van O.K.W. een interessante brief. 24) Allereerst kan de commissie meedelen "dat zij geene bezwaren van architectonische of aesthetische aard heeft tegen het aanbrengen van het gebrandschilderde raam in de kerk van Wouw". Bovendien geeft de commissie aan, waar het raam zich waarschijnlijk (!) bevindt, nl. "in een kist in de rijwieltelder onder de Ridderzaal te 's Gravenhage". De minister was daar al op 20 april 1948 van op de hoogte; hij had de commissie op 27 februari om inlichtingen gevraagd. De minister volgt het advies van de commissie op en bericht de pastoor, dat het raam in de kerk van Wouw geplaatst kan worden, mits de kosten van onderhoud, de eventuele herstelkosten en de vervoerskosten door het kerkbestuur betaald worden. 25) Het bestuur besliste uiteraard positief en heeft het raam, dat inderdaad beschadigd bleek, snel uit Den Haag op la-

De hoogte van het kruis met de phoenix is $6\frac{1}{2}$ meter. Als hij in de kerk rechtop gezet zou worden zou de kop van de phoenix tot de kapitelen in het schip reiken. (tek. A. v. Woerkom).

ten halen met een vrachtauto van de firma Siebelink. De kerk van Wouw was dus door de oorlog een kunstschat kwijt (de koorbanken) maar had er een bijgekregen: het Verrijzenisraam.

Essen/Wouw, 18 april 1990.

A.van Woerkom.
Frank Schijven.

NOTEN.

Gebruikte afkortingen:

A.A.W. = Administratief Archief Gemeente Wouw.

P.A.W. = Parochie-archief St.Lambertus te Wouw.

A.R.M.Z. = Archief Rijksdienst Monumentenzorg Zeist.

1. Zie "De Vierschaer" 3-88, 1-89 en 3-89.
2. A.Delahaye et al. "Woide...die Wouda" (gem.Wouw, 1980), blz.273 en 342.
3. De Vierschaer 3-88, blz.4.
4. A.A.W.nr.A 39 doss.restauratie St.Lambertuskerk; brief van burg.F.Hoebens d.d.19 juni 1948.
5. Dit blijkt uit een antwoord op dat schrijven van burg. F.Hoebens d.d.9 juli 1948 A.A.W.nr.A 39 doss.restauratie St.Lambertuskerk 1948.
6. Aangehaald uit de brief, genoemd in noot 5.
7. Idem als noot 6.
8. P.A.W.dossier nr.57.
9. Zie ook de foto in De Vierschaer 3-88, blz.21.
10. Over de te installeren klokken voerde pastoor Wolters uitgebreide correspondentie met de firma Eijsbouts uit Asten en de Katholieke Klokken- en Orgelraad te Huis ter Heide. Daaruit blijkt, dat er inderdaad een bronzen klok, destijds door de Duitse bezetter in beslag genomen, na de oorlog terug is gevonden tegelijk met een kleinere klok, waar echter een stuk uit was geraakt. Deze kleinere klok is later omgesmolten tot een kleiner exemplaar en kreeg daarbij de naam "Lambertus".
11. Thans loodgietersbedrijf Maas aan de Bergsestraat te Wouw.
12. Resp.A.A.W.A 39 1951, afschrift van een brief van pastoor Wolters aan min.J.in 't Veld d.d.20 februari 1951

- en een brief van burg.F.Hoebens, eveneens aan de minister gericht en gedateerd 9 maart 1951.
- 13.A.A.W.A 39 1951. Brief van mr.F.Hoebens d.d.13 maart 1951 aan de commissaris der Koningin te Noord Brabant.
 - 14.P.A.W.doss.nr.57. Brief van minister In 't Veld d.d.15 maart 1951.
 - 15.P.A.W.doss.nr.57. Brief d.d.17 mei 1951 van het ministerie van W.en V.
 - 16.A.A.W.A 39. Brief d.d.20 oktober 1951 van burg.Hoebens.
 - 17.A.A.W.A 39. Brief d.d.januari 1952 van burg.Hoebens.
 - 18.P.A.W.doss.nr.57. Brief van Siebers aan N.V.Albouw d.d. 21 mei 1952.
 - 19.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van pastoor Wolters aan de directeur Monumentenzorg d.d.11 augustus 1938.
 - 20.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van de directeur Monumentenzorg d.d.22 augustus 1938.
 - 21.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van pastoor Wolters aan de directeur Monumentenzorg d.d.30 augustus 1938.
 - 22.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van pastoor Wolters aan de directeur Monumentenzorg d.d.4 februari 1947.
 - 23.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van pastoor Wolters aan de minister van O.K.W. d.d.16 december 1948 (in afschrift).
 - 24.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de minister van O.K.W.d.d.30 september 1949.
 - 25.A.R.M.Z.doss.Wouw 1930-1950. Archiefdienst Postzaken. Brief van de minister van O.K.W.aan het kerkbestuur van Wouw d.d.22 november 1949.

